O‘ZBEKISTONDA MUALLIFLIK HUQUQINING MUHOFAZASI TARIXI.

Begaliyev Javlonbek Rayimnazarovich,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19815735

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mualliflik huquqlarini himoya qilinishi tarixi va uning huquqiy asoslarining shakllanishi bilan bog‘liq ayrim mulohazalar yuritilgan. Butunittifoq Mualliflar huquqini himoya qilish boshqarmasining mahalliy mualliflar bilan “Markaz”da faoliyat yuritgan mualliflarni huquqlarini bir xilda himoya qilmaganligi arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Shuningdek ixtirochilarga ustunlik beruvchi ayrim qonunlarning ham qabul qilinishi va sohaga tatbiq etilishi.

SSSR Ixtirolar va Kashfiyotlar bo‘yicha qo‘mita hamda SSSR Xalq Komissarlari Soveti qoshidagi san’at ishlari bo‘yicha komitetga qarashli arbitajning mualliflar huquqining himoya qilishdagi faoliyati natijalari tahlili yoritilgan.

KALIT SO‘ZLAR

markaz, gazeta, mahalliy muallif, gonorar, hammualliflik, arbij, ixtirochi, merosxo‘r, tarjima qilingan asar, qonun – qoida, kashfiyotlar, mualliflik haqi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется история защиты авторского права и информация, связанная с формированием её правовой основы. Тот факт, что Отдел по защите прав авторов butinittifaq не в равной степени защищает права местных авторов и авторов, работающих в центре, был проанализирован на основе архивных документов. Свещается анализ результатов деятельности комитета по изобретениям и открытиям в СССР арбитражного комитета по произведениям

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

центр, газета, местный автор, гонорар, соавтор, арбитраж, изобретатель, наследник, переведенная работа, закон, открытия, авторское право

искусства при Совете народных комиссаров СССР в области защиты прав авторов.

ABSTRACT

This article analyzes the history of copyright protection and the formation of its legal framework. The fact that the All-Union Copyright Office did not equally protect the rights of local authors and authors working in the Center was analyzed on the basis of archival documents. As well as the adoption and application of certain laws that give priority to inventors. The analysis of the results of the arbitration activities of the Committee on Inventions and Inventions of the USSR and the Committee on Art under the Council of People's Commissars of the USSR in the protection of copyright.

KEY WORDS

center, newspaper, local author, honorarium, co-authorship, arbitration, inventor, heir, translated work, rule, discovery, copyright;

KIRISH.

Inson ongli mavjudot sifatida tarixning barcha bosqichlarida inson tafakkuri, ijodiy mahsuli yuqori darajada qadrlanib kelgan. Jamiyat taraqqiyotida mavjud turli yuksalishlar inson tafakkuri bilan bog‘liq bo‘lgan holda, kelajakning yuksalishida bu tendensiya ma’rifatlilar tomonidan qo‘llab quvvatlangan. Shu nuqtai nazardan, Insonning eng kam kuch sarflagan holda, tabiatdan yuqori darajada foyda olish istagi obyektiv haqiqatdir. Bu o‘z navbatida, uning irodasi, ongidan qat’iy nazar, tinimsiz ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanishini talab qilib, har qanday natijadan to‘liq qoniqmasdan, doim natijani yaxshilash, undan-da yangi natijaga erishish uchun izlanishda bo‘ladi[1].

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach huquqiy demokratik davlat yaratish asosiy maqsadlarimizdan biri etib tanlandi. Tarixiy tajribadan kelib chiqib, barcha sohalarda amalga oshirilgani singari, mualliflik huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator qonunlar qabul qilindi va ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Maqolada keltirib o‘tilgan davrda Butunittifoq Mualliflik Huquqlarini Himoya qilish Boshqarmasi (BMHHB)ga qarashli bo‘lib va bo‘ysunib faoliyat olib borgan O‘zbekiston bo‘limi, mustaqillikdan so‘ng, xalqaro huquq normalari va kelishuvlarga mustaqil a’zo bo‘lish va faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mustaqilligimizdan so‘ng O‘zbekistonda mualliflik huquqi himoyasi sohasida bir qator mahalliy huquqshunoslarimiz ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan:.

Mazkur tadqiqot ishlari asosan huquqiy jihatdan o‘rganilgan. Huquqshunos olimlardan Boboqul Toshev, H.R.Rahmonqulov, I.I.Nasriyev, R.T.Hakimov,

G.A.Xudayberdiyeva , I.B.Zokirov va boshqa bir qator olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar.

Jumladan: Huquqshunos G.A.Xudayberdiyeva “Turdosh huquqlarni fuqarolik-huquqiy muhofazasi ” mavzusida ilmiy tadqiqot olib borgan va huquqiy himoyaga doir o‘z taklif va mulohazalarini bildirgan.

Yuridik fanlari doktori, I.I.Nasriyev o‘zining ilmiy tadqiqot ishlarida asar mualliflarining huquqlari va ularning himoyasi borasida, mahalliy qonunchilik va xalqaro-huquqiy asoslarni tahlil qilgan. Yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning asarlarida asosan huquqiy jihatlarga e’tibor berilgan. Maqolda esa tarixi yoritildi.

- Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy maqolani yozishda nazariy-metodologik, analiz, sintez, tarixiylik va xolislik, tarixiy-qiyosiy, xronologik usullardan foydalanildi.

- Tahlil va natijalar. Tarixga nazar soladigan bo‘lsak, mamlakatimizda mualliflik huquqini himoya qilinishi tarixi o‘tgan asrning 30-yillariga borib taqalishini ko‘rishimiz mumkin. Ittifoq tarkibidagi boshqa davlatlar qatori O‘zbekiston hududida ham Butunittifoq mualliflar huquqlarini himoya qilish boshqarmasining (BMHHB) bo‘limi faoliyati yo‘lga qo‘yilgan edi. O‘zbekiston bo‘limi faoliyati davomida mualliflar huquqlarini himoya qilishda, davr mafkurasi va boshqarmasi markazda bo‘lgan holatda faoliyat yuritgan. II jahon urushi yillari va boshqa qiyinchilik yillarida ham mualliflarni himoya qilish faoliyatini davom ettirdi. Mualliflar huquqini himoya qilinishida ittifoq tarkibidagi boshqa respublikalar bo‘limlari qatori O‘zbekiston bo‘limida ham ko‘plab kamchilliklar kuzatildi. Ayrim muammoli holatlar hatto markazning o‘zida ham ko‘plab uchragan. Chunki SSSR davlati xalqaro mualliflar huquqini himoya qilish maqsadida tashkil etilgan tashkilotlarga nisbatan kechroq a’zo bo‘lib kirgan. “SSSRning o‘zi ham mualliflik huquqini himoya qilishga ixtisoslashgan tashkilot yoki konvensiyaning shartnomalariga ham yetmishinchi yillardan keyin a’zo bo‘lib kirgan edi. Katta bir davlat ichida xorijiy mualliflar asarlaridan har qanday ko‘rinishda bemalol, qonunsiz foydalanish huquqini bergan”[2]. Demak, Markazning o‘zida soha bilan bog‘lik xalqaro tajribalarning nisbatan kech qo‘llanilishi, respublika bo‘limlariga ham o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmagan.

Mualliflar huquqini muhofaza qilishda mavjud bo‘lgan huquq normalarining to‘g‘ri ishlamasligi chekka hududlarda faoliyat olib borgan mualliflarga ayrim qiyinchiliklar tug‘dirganini bugungi kun arxiv hujjatlari orqali bilish mumkin. mualliflik haqlarini olish bilan bog‘liq muammolarga duch kelishsa, respublika markazlariga kela olmagan. Olayotgan mualliflik haqlari miqdorining kamligi yoki soha bilan bog‘liq yuklamalarning ko‘pligi sabab bo‘lishi mumkin. Toshkentda faoliyat yuritayotgan Ahmad Bobojonga Andijondan yuborilgan maktubda

quyidagilar keltirilgan. “Toshkentga borishga hech fursat bo‘layotir. Shu kunlarda Abbos Botirov, Xayrullayev va boshqalar bir necha marta Toshkentga borishib kelishdi. Men ular bilan borishga qiziqsam ham nasib bo‘lmadi. Oblast partiya komiteti bir qancha ishlar topshirgan. Yubileyni o‘tkazish komissiyasida ham borman”[3]. Ushbu ma’lumotlar yuklamalar ko‘pligi, ijod qilish imkoniyatining kamligini ko‘rsatmoqda.

Ayrim jurnallarda yoritilgan qiziqarli materiallar qayta nashr qilinsa, bu asar muallifiga qalam haqi to‘lanmagan holatlarni ham uchratish mumkin. Jumladan: “Yosh Leninchi” gazetasi muharriri S. Yuldoshevning ta’kidlashicha, ular Markaziy jurnallardan qiziqarli badiiy materiallarni qayta nashr qilib kelishgan va nashr etilgan material mualliflariga qalam haqi to‘lanmaganligi va to‘lamasliklarini ma’lum qilgan[4]. Qayta nashr qilingan va qalam haqi to‘lanmagan asarlar qatoriga “Ogonyok” jurnalida nashr qilingan, “Yosh Leninchi« gazetasida qayta nashr qilingan «Yaguar — 13” hikoyasini keltirib o‘tish mumkin. Haq to‘lanmasligi mablag‘ yo‘qligi bilan izohlangan holatlar ham uchragan. Bu kabi holatlar mualliflik huquqi muhofazasi sohasidagi mavjud qonunchilikning hali yetarli darajada emasligini ko‘rsatadi.

BMHHB ning O‘zbekiston Bo‘limi mualliflik qalam haqlarini to‘lashda bir qator kamchilliklarga yo‘l qo‘ygan holatlarni ham uchratish mumkin. Misol tariqasida “Farhod va Shirin” musiqali dramasi uchun Musiqa hammualliflari Yu.Rajabiy va B.Nadejdin taqdim etgan kelishuvga asosan musiqa haqini teng ravishda (har biri 50 % dan) ajratishga kelishib olingan. Shunga qaramay o‘zbek bo‘limi rahbarlari 1949, 1950 va 1951-yillar uchun 62442 rubl miqdorida haq to‘ladilar[5]. Ammo bu miqdor hammualliflar o‘rtasida belgilangan kelishuv asosida amalga oshirilmagan.

Asar mualliflariga to‘lovlar taqsimotidagi bahsli xolalarni faqat “Farhod va Shirin” musiqali dramasida emas balki, “Layli va Majnun” va «Alpomish« pyesalari uchun yaratilgan musiqa hammualliflari o‘rtasida ham kuzatish mumkin.

O‘zbekiston SSR hududidagi Viloyat va shahar teatrlaridan qarzlarni yig‘ib olish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilgan. Ayrim hollarda prokuraturaga murojaat qilingan, biroq bundan ijobiy natijalar kam bo‘lgan. Qashqadaryo viloyatidagi ayrim teatrlari tizimli ravishda moliyaviy va kassa intizomini buzgan, tushimlarni davlat bankiga topshirmagan va shuning natijasida mualliflik haqi to‘lanmay qolgan holatlar ham kuzatilgan[6]. Bu holatning oldini olish uchun Butunittifoq Mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasining, O‘zbekiston bo‘limi O‘zSSR Respublika prokuraturasiga murojaat qilgan. Qashqadaryo viloyati va tuman prokuraturasiga bu masala yetib borgan bormaganligi noaniq bo‘lib

qolgan. Yuqoridagi holatlar ayrim davlat tashkilotlarining mualliflar huquqiy himoyasi borasidagi ishlarga jiddiy e'tibor bermaganligini ko'rsatadi.

Mahalliy mualliflardan Abdulla Qahhor "Ipak so'zana" pyesasi uchun 1951-yilning dekabrida imzolangan umumiy kelishuv asosida mualliflik haqini to'liq oldi. Ushbu asarning boshqa tillarga ham tarjima qilinganligi hisobga olinganda, Abdulla Qahhorga berilgan mablag'ning 50% ini olib tashlash va Leningrad filialiga yuborish kerak bo'ladi. Muallif Abdulla Qahhor umumiy summaning 25% ini olishi kerak yedi[7]. Mualliflik qalam haqlari bilan bog'liq hisob-kitoblarning o'z vaqtida va to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi asar mualliflari bilan bir qatorda BMHHB (Butunittifoq Mualliflar Huquqini Himoya qilish Boshqarmasi) va respublika Bo'limlarida faoliyat yuritayotgan xodimlar uchun ham muammolarni keltirib chiqargan.

Yuqorida keltirilgan holatlar asar mualliflari huquqi himoyasi sohasidagi mavjud qonunlarga zid ekanligini ham ko'rish mumkin. BMHHBning O'zbekiston bo'limi sobiq direktori T. Fatxullin va uning o'rinbosari Kolesnichenko " SSSR mualliflik huquqi asoslar" ning 5-moddasini hamda «O'zbekiston SSR doirasida dramatik, musiqiy, musiqiy-dramatik va boshqa asarlarni omma oldida ijro yetish uchun to'lov tartibi va qalam haqi miqdori to'g'risida« gi qarorini qo'pol ravishda buzganligi, bir qator musiqiy asarlar mualliflari orasida to'lovlar noto'g'ri taqsimlanganligi arxiv hujjatlarida keltirib o'tilgan[8].

Sovet yozuvchilar uyushmasining qarori bilan 1951- yil 1-yanvardan BMHHB foydasiga Adabiyot fondi va Musiqa fondidan ajratmalar miqdori 3% dan 2% ga qisqartirilgan[9]. Bu albatta o'sha davrda markazdan boshqarib turilgan respublika bo'limlarida ham to'liq amal qilgan. Asar mualliflarini himoya qiladigan tashkilotga tushayotgan pul mablag'larini qisqartirilayotgan soha vakillariga berilayotgan e'tiborning qay darajada ekanligini ko'rsatgan edi.

Mahalliy mualliflarning ko'pchiligi o'zlarini himoya qiladigan mexanizmlardan xabardor bo'lmaganliklari ham ular uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqargan. O'zlari olishi kerak bo'lgan gonorarlari vaqtida va to'liq olishmagan. Mualliflarning roziligisiz asarlarni tarjima qilish yoki qayta nashr qilish holatlari odatiy holga aylanib qolishi dastlabki davrlarda mualliflik huquqlarining buzilishi yaqqol ko'rsatgan. Mavjud qonunlardan bexabar, mualliflik haqi qancha berilishidan qat'iy nazar, boriga shukr qilib ketadigan mualliflar ham keyinchalik, mavjud mexanizmlardan xabardor bo'lishga harakat qilishgan. Jumladan: yuqorida nomi keltirilgan muallif Mulla Karim Toshkentga yuborgan maktubida ayrim ma'lumotlar keltirib o'tgan. " Ishq bilan o'ynashma"ning pulini hali olganimiz yo'q. Ministrlikdan berar emish, deb eshitdik. Shunga ham ko'nikdik. O'rtoq Xayrullayev borsa, pullarni olib kelar deb turibman. Endi gonorar haqida shuni demoqchiman.

Sizlardagi qonun – qoidani bilmayman. Agar vaqtingiz bo‘lsa, shu haqida jindakkina tushuntirish yozib yuborsangiz juda xursand bo‘lar edim»[10].

Mahalliy muallif Mulla Karim mualliflik haqini ololmayotgani barobarida, mavjud qonun – qoidalarni bilmasligi ma’lum qilgan. Demak, biz tahlil qilishimiz mumkinki, mamlakatimiz hududida o‘z huquqlarini yetarli darajada bilmaydigan mualliflarni ko‘plab uchratish mumkin bo‘lgan.

Ayrim kamchilliklarga qaramasdan BMHHB ning O‘zbekiston bo‘limi ko‘plab mualliflarning manfaatlarini himoya qildi. Mualliflarni huquqini himoya qilish uchun albatta ushbu mualliflar, Butunittifoq mualliflar huquqini himoya qilish Boshqarmasining ro‘yxatidan joy olishi shart edi. Albatta bu ro‘yxatdan joy olish, davlat uchun ayrim to‘lovlarning joriy etilishi bilan bog‘liq bo‘lgan, shuningdek, muallif uchun foydali tomonlari ham borligini ta’kidlash mumkin. Jumladan: mualliflarni ro‘yxatga olish uchun a) Muallifning o‘z yashash joyi b) merosxo‘rlar qayerda yashashidan qat’iy nazar, muallif ro‘yxatdan o‘tgan bo‘limda qayd etiladi v) muallifni ro‘yxatga olish varaqasi, imzolangan holatda d) talab qilingan va asar muallifiga mualliflikni tasdiqlovchi hujjatlar va boshqa asoslar talab etilgan[11]. Nafaqat mahalliy mualliflar uchun, balki Ittifoq tarkibida faoliyat yuritayotgan barcha mualliflar uchun qulaylik tug‘dirdi. BMHHB direktori G. G. Elchibekov 1956-yilning 23-martda Leningrad, Kiyev, Toshkent va Olmaota bo‘limlariga murojaat bilan chiqib, ushbu hududlarda Tatar shoiri Muso Jalilga tegishli bo‘lgan sherlari nashr etilganligi haqida ma’lumot borligi, agar nashr etilgan bo‘lsa, uning qizi S.L.Musayevnaga mualliflik haqini to‘lab berishlarini so‘ragan[12]. Agar yuqorida keltirilgan mualliflar ro‘yxatiga kiritish uchun b) bandda keltirilgan merosxo‘rlar ro‘yxati shakllantirilmasa, muallif vafot yetgandan so‘ng uning merosxo‘rlari mualliflik haqlarini olishi bilan bog‘liq muammolarga duch kelishgan.

Bu borada O‘zbekiston bo‘limi ham mualliflar huquqlarini himoya qilish sohasida mavjud qonunlardan kelib chiqib, “Muso Jalilning Merosxo‘rlariga mualliflik haqi, ularni meros huquqi bilan tasdiqlash to‘g‘risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasini olgandan keyin, merosxo‘rlarga mualliflik haqlarini to‘lab berilishi mumkinligi ta’kidlangan”[13].

Mualliflar huquqini himoya qilishda kashfiyotlar va ixtirolar mualliflariga qonun doirasida ayrim imtiyozlar berilgan. «Ilmiy xodimlarning lavozimlarni imtiyozli egallash huquqi. Nizomga (76-modda.) ko‘ra, kashfiyotlar mualliflari, boshqa jihatdan teng bo‘lganda, bu shuni anglatadiki, bir xil ilmiy xodim lavozimiga bir nechta shaxs, shu jumladan kashfiyot muallifi murojaat qilsa, unga ustunlik berilishi shart [14]. Demak kashfiyot mualliflariga ustunlik berilishi mualliflar huquqlarini himoya qilinishining bir ko‘rinishi deyishimiz mumkin.

Mualliflik huquqida tarjimonlar ham faol ishlagan. Ammo mehnatiga yarasha haqni har doim ham to‘liq olish nasib qilmagan. “Respublikamiz mualliflari o‘zlari tomonidan xorijiy tillarga tarjima qilingan va nashr etilgan asarlardan keladigan foydaning 45 – 50 % «Markazda” ushlab qolingan. Ayrim holatlarda esa, “Markaz” mualliflarning roziligisiz asarlarini tarjima qilishga va foydalanishga yo‘l qo‘ygan»[15]. Bu holat mahalliy mualliflarga nisbatan ko‘plab kuzatilganligi ko‘rishimiz mumkin, ammo “Markaz”dagi mualliflarga munosabat ancha ijobiy bo‘lgan. Masalan: mualliflar huquqlarining buzilish holatlar ko‘plab uchragan. Ushbu ishlar SSSR Xalq Komissarlari Soveti qoshidagi san’at ishlari bo‘yicha komitetga qarashli arbitajda ko‘rib chiqiladigan bo‘ldi. Shunisi quvonarliki, ko‘rib chiqilgan ishlarning 95% boshqarma, ya’ni mualliflar foydasiga hal bo‘ldi. Ammo arbitajda ko‘rib chiqilgan ishlarning juda kam qismi markazdan tashqaridagi hududlarga to‘g‘ri kelishi achinarli holat hisoblanadi[16]. Bu holatlar ham avtonom hududlarda mualliflar huquqi markazga nisbatan ancha og‘ir ahvolda ekanligini ko‘rsatadi.

Mualliflar huquqlarini himoya qilishda muammoli holatlardan yana biri, Mualliflik haqidagi nizolar (Hammualliflik), ushbu toifadagi nizolar, barcha ixtirochi nizolarining ichida eng murakkabi hisoblangan[17]. Mualliflar tarkibi va ixtironi yaratishda ularning ijodiy ishtiroki to‘g‘risida kelishuvga erisha olmasa o‘z vaqtida SSSR Ixtirolar va Kashfiyotlar bo‘yicha qo‘mitaga murojaat qilishi kerak bo‘ladi. Bu masalada mavjud qonunlardan kelib chiqib, ixtironing haqiqiy yaratuvchisi bo‘lgan muallif huquqlari himoya qilingan.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, mazkur davrda BMHHBning O‘zbekiston bo‘limining ochilishi va faoliyat yuritishini ijobiy holat sifatida baholash mumkin. Ammo mahalliy mualliflar va “markaz”da faoliyat yuritgan mualliflarga munosabatni bir xil emasligini arxiv hujjatlari ko‘rsatmoqda. Respublika mualliflarining roziligisiz ularning asarlarini tarjima qilingan yoki mualliflik haqlarini to‘liq ololmagan holatlar ham ko‘plab uchragan. Bunday holatlar markazdan uzoqda faoliyat yuritayotgan mualliflarga e’tiborning kamligi va mualliflarning ko‘pchiligi ularni himoyasi borasidagi mavjud qonun – qoidalarni yaxshi bilmaganliklari bilan izohlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Вишневецкий Л. М., Формула приоритета: возникновение и развитие авторского и патентного права - издательство «Наука». Ленинград 1990.- стр 3.
2. Бобоқул Тошев. Муаллифлик ҳуқуқи. Тошкент. 1997. 4-бет.

3. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 79-ish, 28-varaq.
4. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 51-ish, 221-varaq.
5. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 50-ish, 1-varaq.
6. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 42-ish, 24-varaq.
7. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 51-ish, 207-varaq.
8. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 50-ish, 1-varaq.
9. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 46-ish, 49-varaq.
10. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 79-ish, 28-varaq.
11. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 132-ish, 104-varaq.
12. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 73-ish, 111-varaq.
13. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 73-ish, 110-varaq.
14. Ефимов, Евгений Николаевич. “Правовая охрана научных открытий в СССР”. Издательство “Знание”. Москва. 1972 г. 29 бет.